

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.1

Агафонова Н. В.,

*народний депутат України, Голова підкомітету з питань конституційного законодавства
та конституційного судочинства
Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя*

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ І ГАРАНТ ДОДЕРЖАННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

PRESIDENT OF UKRAINE AS A SUBJECT OF CONSTITUTIONAL REFORM AND THE GUARANTOR OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE

Стаття присвячена дослідженню ролі Президента України у здійсненні конституційної реформи. Розглянуто чотири групи повноважень Президента України як суб'єкта конституційної реформи. Проаналізовано основні функції та повноваження Президента як глави держави, особлива увага приділена представницьким і установчим повноваженням. Акцентовано увагу на тому, що концепція двох вищих органів державної влади, за якими визнається представницький характер (Верховної Ради та Президента), є конфліктогенною у своїй основі, оскільки створює «представницький дуалізм» і відкриває простір для використання главою держави інституту всеукраїнського референдуму на протипагу парламентським законодавчим процедурам. Особлива увага приділена конституційному статусу Президента України як гаранта додержання Конституції України. Аргументується, що за змістом норм Конституції України статус гаранта її додержання не надає Президенту особливих прерогатив у зв'язку з конституційною реформою. Наголошується, що потреба демократизації інституту президента в Україні диктує необхідність визначення ролі глави держави в системі поділу державної влади та конкретизацію компетенційного наповнення титулу Президента як гаранта додержання Конституції.

Ключові слова: конституційний статус Президента України, конституційна реформа, інститут глави держави, гарант додержання Конституції.

Статья посвящена исследованию роли Президента Украины в осуществлении конституционной реформы. Рассмотрены четыре группы полномочий Президента Украины как субъекта конституционной реформы. Проанализированы основные функции и полномочия Президента как главы государства, особое внимание уделено представительным и учредительным полномочиями. Акцентировано внимание на том, что концепция двух высших органов государственной власти, по которым признается представительный характер (Верховной Рады и Президента), является конфликтогенной в своей основе, поскольку создает «представительный дуализм» и открывает простор для использования главой государства института всеукраинского референдума в противовес парламентским законодательным процедурам. Особое внимание уделено конституционному статусу Президента Украины как гаранта соблюдения Конституции Украины. Аргументируется, что по содержанию норм Конституции Украины статус гаранта ее соблюдения не предоставляет Президенту особых прерогатив в связи с конституционной реформой. Отмечается, что потребность демократизации института президента в Украине диктует необходимость определения роли главы государства в системе разделения государственной власти и конкретизацию компетенционного наделения титула Президента как гаранта соблюдения Конституции.

Ключевые слова: конституционный статус Президента Украины, конституционная реформа, институт главы государства, гарант соблюдения Конституции.

The article investigates the role of the President of Ukraine in the implementation of the constitutional reform. Examined four groups of the President of Ukraine as a subject of constitutional reform. Analyzes the main functions and powers of the President as the head of state, special attention is paid to the representative and the constituent powers. The attention to the fact that the concept of the two supreme bodies of state power, which recognizes the representative character (the Verkhovna Rada and the President), a conflict-basically, because it creates a “representative dualism” and opens the door for the use of the head of the All-Ukrainian Referendum Institute states as opposed to parliamentary legislative procedures. Special attention is given to the constitutional status of the President of Ukraine as a guarantor of the Constitution of Ukraine. It is argued that the content of the norms of the Constitution of Ukraine the status of its compliance with the guarantor does not grant special prerogatives of the President in relation to the constitutional reform. It is noted that the need for the democratization of the presidential institution in Ukraine calls for defining the role of head of state in a system of separation of powers and specification of competency of the President of the title content as the guarantor of the Constitution of compliance.

Key words: constitutional status of the President of Ukraine, constitutional reform, institution of the head of state, guarantor of the Constitution.

Питання участі глави держави в перетворенні Конституції є актуальним не лише з огляду на постійну практику ініціювання змін до Основного Закону України усіма особами, які обіймали посаду Президента України з часу її запровадження [1; 2; 3]. Це можна пояснити особливостями становлення та еволюції кон-

ституційно-правового статусу Президента України як віддзеркалення об'єктивних і суб'єктивних чинників конституційних перетворень, формування демократичних традицій, інститутів громадянського суспільства та проявів авторитарних тенденцій, а зрештою і пошуком оптимальної форми правління українською державою.

Означене питання заслуговує на увагу насамперед у зв'язку з особливим місцем і роллю Президента України в системі органів державної влади в умовах змішаної системи правління в державі та у зв'язку з тим обсягом повноважень, що випливає з його статусу як глави держави та гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина.

Не випадково проблеми конституційно-правового статусу Президента України, сутності, змісту інституту президентства не втрачають своєї актуальності [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. При цьому роль глави держави у здійсненні конституційної реформи та статус гаранта додержання Конституції України вимагають особливої уваги з огляду на перспективи конституційної реформи в Україні, одним із результатів якої має бути «створення демократичного в загальному розумінні інституту президента» [15].

Конституція України визначає чотири основні ролі Президента України у конституційному процесі.

Як суб'єкт законодавчої ініціативи він має право подати до Верховної Ради України законопроект про внесення змін до Конституції України, у тому числі законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум», розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» (ст. 154, 156 Конституції України).

Як суб'єкт призначення всеукраїнського референдуму Президент України уповноважений призначити всеукраїнський референдум стосовно затвердження попередньо ухваленого не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум», розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» Конституції України (ст. ст. 72; п. 6 ст. 106; 156 Конституції України).

Крім того, згідно з п. 6 ст. 106 Конституції України та п. 5 ст. 14 Закону України «Про всеукраїнський референдум» Президент України є суб'єктом проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. Таким чином, законодавство України припускає існування моделі конституційних змін, головними суб'єктами яких є народ як ініціатор референдуму та законотворець і Президент як суб'єкт, який забезпечує легалізацію конституційних змін.

При цьому відповідно до п. 8 ст. 22 Закону України «Про всеукраїнський референдум» Президент України зобов'язаний здійснювати перевірку щодо відповідності Конституції України, законам України питань, які пропонується винести на всеукраїнський референдум, як за народною ініціативою, так і конституційного референдуму щодо внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України, який призначається Президентом України за ініціативою Верховної Ради України (п. 3 ст. 14 Закону України «Про всеукраїнський референдум» [16]). Отже, Президент України уповноважений здійснювати й конститу-

ційний контроль щодо відповідності Конституції України питань, які пропонується винести на всеукраїнський референдум, у тому числі пов'язаних зі змінами до Конституції України.

Тож виникає питання, яким чином може здійснюватися перевірка щодо відповідності Конституції України, законам України питань, які пропонується винести на всеукраїнський референдум, як за народною ініціативою, так і конституційного референдуму щодо внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України, який призначається Президентом України за ініціативою Верховної Ради України згідно з п. 3 ст. 14 Закону України «Про всеукраїнський референдум». Чи слід розуміти таке повноваження як право або обов'язок Президент звернутися з означених питань до Конституційного Суду України, чи визначення форм і методів політичного конституційного контролю належить до компетенції самого Президента України?

Правову основу цих та інших повноважень Президента України створюють норми Конституції України, і передусім ті, що визначають його статус як глави держави.

У більшості сучасних крах світу глави держав є безпосередніми суб'єктами конституційних реформ. А основними повноваженнями глав держав можуть бути ініціювання конституційної реформи, президентське вето, промульгація закону про поправки до Конституції.

Так, наприклад, у таких країнах, як Азербайджан, Австрія, Білорусь, Бельгія, Грузія, Естонія, Казахстан, Латвія, Македонія, Польща, Росія, Хорватія, Франція, глава держави може ініціювати перегляд Конституції. При цьому у Франції, Бельгії та Румунії глава держави має право ініціювати перегляд Конституції за пропозицією Уряду [17].

В Україні ініціювання Президентом перегляду Конституції передбачає подання Президентом України до Верховної Ради України законопроект про внесення змін до Конституції України у відповідності до ст. ст. 154, 156 Конституції України. При цьому Конституція не визначає суб'єктів розроблення такого законопроект. Такий законопроект, наприклад, може бути підготовлений спеціально створеним для цього допоміжним органом Президента (згідно п. 28 ст. 106 Конституції України).

У зв'язку з питанням законодавчої ініціативи глави держави слід, на нашу думку, звернути увагу на підстави значного обсягу законодавчої ініціативи у нього, що передбачає право подати до Верховної Ради України законопроект про внесення змін до Конституції України, у тому числі законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум», розділу XIII «Внесення змін до Конституції України». Безпосередньо повноваження Президента України щодо ініціювання конституційної реформи (внесення до парламенту законопроект про внесення змін до Конституції) може бути пов'язано, наприклад, з потребою укладення міжнародного договору, який суперечить Конституції (ч. 2 ст. 9 Конституції України), що відповідає в

цілому повноваженням Президента, визначеним у п. 3 ст. 106 Конституції України, або з іншими вагомими підставами, що потребують уточнення.

У деяких країнах, зокрема в Грузії, Вірменії, Індії, Нідерландах, Пакистані, Туркменістані, глава держави володіє правом відкладального вето [18].

В Україні право вето Президента не поширюється на закони про внесення змін до Конституції України (п. 30 ст. 106 Конституції України).

У ряді країн, зокрема в Бельгії, в Данії, Італії, Нідерландах, глава держави промульгує поправки до Конституції.

Розділ XIII Конституції України не визначає такого повноваження Президента України. При цьому згідно з п. 29 ст. 106 Конституції України Президент підписує закони, ухвалені Верховною Радою України. Чинні на сьогодні закони про внесення змін до Конституції України були підписані Президентом України. Водночас Конституція України 1996 р. набула чинності з дня її ухвалення Верховною Радою України (ст. 160) і не потребувала підпису Президента. А Закон України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію» № 254/96-ВР від 28 червня 1996 р. був підписаний Головою Верховної Ради України О. Морозом та Президентом України Л. Кучмою.

Стаття 149 Регламенту Верховної Ради України передбачає необхідність підписання Президентом України закону про внесення змін до Конституції та зобов'язує главу держави до його опублікування (п. 11), тоді як участь глави держави в промульгації нової редакції Конституції чи нової Конституції не визначена в законодавстві України. При цьому, якщо зміни до Конституції відбуваються через всеукраїнський референдум, обов'язок щодо оголошення результатів референдуму й опублікування схвалених актів Законом України «Про всеукраїнський референдум» покладено на Центральну виборчу комісію (ст. 97).

Розглянуте питання можна вважати простою формальністю, що не має великого значення, але коли мова йде про Конституцію, такі формальності мають бути чітко визначені, щоб унеможливити в майбутньому постановку питань про дотримання конституційних процедур. Це питання є складовою частиною загальної проблеми введення в дію закону. Йому має бути приділена увага законодавця.

Загалом обсяг відповідних повноважень глави держави залежить від форми та системи правління в країні. У юридичній літературі відзначено, що в парламентських республіках глави держав найчастіше не володіють як правом ініціювання перегляду Конституції, так і правом відкладеного вето. Проте під час зміни Конституції вони зберігають такі повноваження, як промульгація нового закону та призначення конституційного референдуму (наприклад, це передбачено у Конституції Республіки Польщі [20], у Конституції Естонії [21]).

У більшості президентських республік конституційний закон, схвалений на референдумі або суб'єктами федерації, узагалі не потребує промуль-

гації главою держави (США, Франція, Мадагаскар тощо) [22; 18].

Слід зазначити, що серед фахівців з конституційного права України відсутня єдність щодо розуміння компетенційного наповнення титулу глави держави, видів і змісту його функцій в Україні.

В.В. Сухонос виділяє загальні функції, що притаманні фактично главам усіх держав, – представницьку та правотворчу, тобто функції, що «впливають із самої природи глави держави як органу», котрий є «уособленням єдності законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, що представляє її як всередині країни, так і за її межами»; і групи особливих функцій – гарантійну та виконавчу [9, с. 70, 73].

В.М. Шаповал слушно звертає увагу на те, що відповідно до класичної теорії конституціоналізму термін «глава держави» вказує на першість президента або монарха серед інших інститутів держави. «Така першість є історично зумовленою, оскільки походження інституту глави держави коріниться в добі феодалізму, коли монарх був не тільки верховним носієм влади, а й вважався її суверенним джерелом. У наш час ця першість у різних країнах вказує не на обсяг і зміст повноважень глави держави, які залежно від форми правління можуть суттєво різнитися, а на його іманентну функцію представляти державу у внутрішньому та зовнішньому середовищах» [15].

Дослідники констатують, що останні десятиліття позначилися розмаїттям унікальних форм правління.

«Нині фактично немає держав з тотожним правовим статусом глави держави, компетенція кожного з них відрізняється певними відмінностями навіть у межах кожної з трьох основних моделей республіканського правління. При цьому майже в усіх пострадянських державах гострої актуальності набуває проблема оптимізації правового статусу глави держави шляхом визначення необхідного обсягу повноважень. Тому визначення «президент – глава держави» фактично нічого не прояснює у його правовому статусі та не дає можливості більш-менш чітко виявити його місце у системі вищих органів державної влади» [23, с. 62].

Загалом у науковій літературі главу держави характеризують як її (держави) вищого представника всередині та ззовні країни і разом із тим як символ єдності нації, держави (народу і держави) [24, с. 593–594; 25, с. 691].

У юридичній науці функцію представництва пов'язують із потребою в ряді випадків виконання дій від імені держави як єдиної організації політичної влади. Відповідно, вважається, що такими повноваженнями доцільно наділити орган, який і забезпечить таку єдність, до того ж одноосібний орган, здатний уособлювати єдність нації та єдність державної влади як у внутрішніх, так і в зовнішньополітичних відносинах [26].

Безпосередню вказівку на представницький характер повноважень Президента України містять норми ч. 4 ст. 103 Конституції України, у яких вказується про неможливість Президента України мати

інший представницький мандат, чим підтверджується первинний представницький характер повноважень глави держави в Україні.

Як відзначає В.М. Шаповал, представництво держави є однією з функцій глави держави, і таке його тлумачення має історичні корні. Відповідне представництво позначається і самим терміном «глава держави», що використовувався вже в нові історичні часи: у Конституційній Хартії 1815 р. (Франція) вперше говорилося про «верховного главу держави», яким визнавався король [27, с. 333]. У наш час президент або монарх визначаються главою держави в конституційних актах більшості країн незалежно від форми державного правління в них.

У титулі Президента як глави держави, який виступає від її імені, у загальному вигляді позначено його функціональне призначення саме як представника держави [28, с. 28]. Але, як вважає цей вчений-конституціоналіст, трактування представництва, здійснюваного главою держави, принципово відмінне від «представництва, зумовленого загальними виборами як способом формування парламенту або заміщення посади (поста) президента» [28, с. 28]. За порядком заміщення посади (поста) і за масштабом представницького мандата глава держави, зокрема і Президент України, обраний на загальних виборах, може бути визначений органом народного представництва, але не представницьким органом [28, с. 30].

Інші дослідники характер представницького мандата Президента України пов'язують саме із загальними виборами.

М.В. Савчин, розглядаючи представницький характер мандата Президента України, акцентує увагу на тому, що «Президент обирається прямими та загальними виборами, що визначає найвищий ступінь його легітимності: він представляє український народ» [29, с. 396–397].

Так само І.А. Куян вважає, що представницький характер мандата Президента України ґрунтується передусім на способі обійманні цієї посади та вбачає в основі інституту президента принцип народного суверенітету [30, с. 413]. Така позиція, хоч в цілому і не безперечна, заслуговує на увагу в контексті повноважень Президента України у зв'язку з конституційною реформою. Адже повноваження Президента України щодо проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою (ст. 72 Конституції України) і призначення всеукраїнського референдуму відповідно до ст. 156 Конституції України слід вважати такими, що безпосередньо пов'язані з народним представництвом.

З іншого боку, концепція двох вищих органів державної влади, за якими визнається представницький характер, є конфліктогенною у своїй основі, оскільки створює «представницький дуалізм» і відкриває простір для використання главою держави інституту всеукраїнського референдуму на противагу парламентським законодавчим процедурам.

З цього приводу відомий угорський вчений-конституціоналіст А. Шайо відзначав, що президенти у колишніх радянських республіках, які обираються

прямим голосуванням, вступають у конфронтацію з парламентами саме на підставі того, що вони (президенти) начебто безпосередньо виражають волю народу й уособлюють народний суверенітет [31, с. 74]. Такий стан речей можна пов'язати з проблемами перехідного періоду в пострадянських країнах.

Зміст та обсяг конституційних повноважень Президента України дає підстави припустити двовекторний характер представницького мандата Президента України (представництво держави та представництво народу), та головне, щоб ці вектори мали один напрям, а воля народу була основою для органів державної влади.

Більшість конституційних повноважень Президента України дослідники відносять до повноважень установчої влади. «Ця обставина, – стверджує М.О. Теплюк, – пояснюється як статусом глави держави, так і способом їх одержання, оскільки Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного та прямого виборчого права» [29, с. 287].

При цьому зауважимо, що найчастіше дослідники відносять до установчих повноважень Президента України щодо створення органів державної влади (номінаційні, кадрові та інші повноваження) [32, с. 364; 29, с. 412].

На нашу думку, безпосередньо до повноважень установчої влади Президента України (до його установчої функції) належать повноваження, передбачені ст. ст. 72 і 156 Конституції України, і саме вони є ключовими для розуміння ролі Президента як суб'єкта конституційної реформи.

Крім того, звертає увагу Р.М. Максакова, «ряд повноважень Президента України, що не належать до установчих повноважень, дають йому можливість брати участь у внесенні пропозицій щодо конституювання установчої влади» [33, с. 414]. Зокрема, йдеться про титул Президента як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина (ч. 2 ст. 102 Конституції України) і його право створювати у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи та служби згідно з п. 28 ст. 106 Конституції України.

Саме цими нормами керувалися Президент України В. Ющенко, створюючи в 2007 р. Національну конституційну раду, Президент В. Янукович, створюючи в 2012 р. Конституційну асамблею.

Найбільш неоднозначним у конституційному статусі Президента України є його титул гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина (ч. 2 ст. 102 Конституції України).

Як відомо, Президент України вперше був зазначений гарантом у Законі про внесення змін і доповнень до Конституції УРСР (1992 р.) [34].

У світовій державницькій практиці «уперше термін «гарант» щодо президента було вжито в Кон-

ституції Франції 1958 р., яка діє й нині. Відомо, що безпосередню участь у її підготовці брав Шарль де Голль. Відразу після Другої світової війни він оголосив свої погляди на організацію держави, у якій, на його думку, президентів мала належати роль гаранта й арбітра. За результат було те, що самі французькі автори назвали режимом особистої влади президента. Важливо те, що в країнах, де президента визначено в конституції, зокрема, гарантом, це визначення слугує обґрунтуванню тверджень про його приховані, передбачувані або інші подібні повноваження» [15].

Тлумачення цієї функції Президента України викликає багато запитань у вчених-правознавців: «Чи це зарезервована функція (президент як резерв стабільності та послідовності здійснення влади); чи може ця функція здійснюватися дискреційно; чи потребує для реалізації тлумачення Конституційним Судом України; чи може реалізовуватися за відсутності такого тлумачення?» [10, с. 418].

С. Сergyoga зазначає, що термін «глава держави», особливо в поєднанні із запозиченим із французької та російської конституцій ще більш розпливчастим за змістом терміном «гарант Конституції», набув викривленого тлумачення [23, с. 63].

Ю.М. Тодика та В.В. Речицький звертали увагу на те, що повноваження Президента як глави держави та гаранта закріплюються за ним у зв'язку з забезпечення функціонування державних інституцій у режимі конструктивного співробітництва, спрямування зусиль різних гілок влади на розв'язання актуальних проблем країни [35, с. 303].

В.М. Шаповал вважає, що конституційні положення про президента-гаранта фіксують частину функцій Президента України, які, по суті, узагальнюють його конституційно ж визначені повноваження. Наприклад, функція гарантування додержання Конституції України, на думку цього вченого, відбиває повноваження Президента України звертатися до Конституційного Суду України щодо вирішення питань про конституційність певних правових актів, повертати закони до Верховної Ради України для повторного розгляду тощо [36, с. 63–65; 37, с. 45–46]. Тож, на думку цього провідного вченого-конституціоналіста, до Конституції потрібно внести зміни, вилучивши з її тексту положення про Президента як гаранта, або «встановити, що визначення Президента гарантом вказує на його функції, які здійснюються тільки шляхом реалізації його повноважень, встановлених у Конституції» [15].

На проблеми щодо реалізації Президентом функції гаранта після зміни системи правління в державі з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську вказує Ю.Г. Барабаш [38, с. 32].

Зокрема, на думку цього вченого, не є виправданим збереження за Президентом статусу гаранта додержання Конституції поряд з існуванням такого органу, як Конституційний Суд [39, с. 98].

А ми можемо сказати, що хоча зміни до Конституції України 2013–2014 рр. і привели до заміни системи правління в державі з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську, але політичний складник залишається невід'ємним елементом статусу глави держави. Саме політичний складник забезпечує (наповнює) функцію Президента як гаранта, що посилюється в разі належності Президента до політичної сили, яка має більшість у парламенті (належить до такої більшості). Він може сприяти утвердженню виняткової ролі глави держави в перетворенні Конституції, що забезпечується через повноваження Президента України як суб'єкта конституційної (законодавчої) ініціативи, конституційного контролю.

Політичний складник у низці зарубіжних країн – членів колишнього СРСР зумовила утвердження виняткової ролі президента в конституційному процесі та загалом у державному механізмі, що стало можливим через внесення змін до конституцій, що усували темпоральні та предметні обмеження повноважень президентів. У подібних випадках суб'єктивні чинники конституційних реформ часто ставали панівними та забезпечували утвердження президентських режимів.

Підсумовуючи викладене, маємо підстави зробити такі **висновки**.

Статус Президента України як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина за змістом норм Конституції України не надає йому особливих прерогатив у зв'язку з конституційною реформою. Але політичний складник статусу глави держави створює підґрунтя для розширення його повноважень як гаранта додержання Конституції.

Потреба в демократизації інституту президента в Україні диктує необхідність визначення ролі глави держави в системі поділу державної влади та конкретизацію компетенційного наповнення титулу Президента як гаранта додержання Конституції. Необхідно також уточнити форми та методи здійснення Президентом України конституційного контролю щодо відповідності Конституції України питань, які пропонується винести на всеукраїнський референдум, у тому числі пов'язаних зі змінами до Конституції України, а також підстави ініціювання Президентом змін до Конституції України та форми його участі у підписанні й оприлюдненні конституційних змін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон УРСР Закон від 05.07.1991 № 1293-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1293-12>.
2. Про Президента Української РСР : Закон УРСР Закон від 05.07.1991 № 1295-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1295-12>.
3. Про вибори Президента України : Закон України від 05.07.1991 № 1297-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1297-12>.

4. Серьогіна С.Г. Компетенція Президента України: теоретично– правові засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / С.Г. Серьогіна ; Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lawbook.by.ru/vak/aref/text/107.shtml>.
5. Серьогіна С.Г. Конституційний статус Президента України – ключова ланка конституційної реформи / С.Г. Серьогіна // Влада в Україні: шляхи до ефективності. Всеукраїнський форум учених-правознавців / за ред. О.Д. Святоцького. – К. : Ін Юре, 2010. – 687 с.
6. Тодька Ю.Н. Президент України: конституційно-правовий статус : [монографія] / Ю.Н. Тодька, В.Д. Яворський. – Х. : Факт, 1999. – 246 с.
7. Шаповал В.М. Президент у механізмі здійснення державної влади / В.М. Шаповал. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 1995. – 30 с.
8. Білак (Тесленко) М. Президент України як гарант Конституції України / М. Білак (Тесленко) // Право України. – 2007. – № 11. – С. 11–17.
9. Сухонос В.В. Інститут глави держави в конституційному праві : [монографія] / В.В. Сухонос. – Суми ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 339 с.
10. Мельниченко В. Інститут президента в Україні: стан та перспективи розвитку / В. Мельниченко, Н. Плахотнюк // Влада в Україні: шляхи до ефективності. Всеукраїнський форум учених-правознавців / за ред. О.Д. Святоцького. – К. : Ін Юре, 2010. – 687 с.
11. Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади зарубіжних країн : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Ю.М. Коломієць. – Х., 1999. – 20 с.
12. Плахотнюк Н.Г. Інститут президентства в Україні : конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Н.Г. Плахотнюк ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 1999. – 21 с.
13. Мельниченко В. Статус президента і форма державного правління: взаємообумовленість і взаємовплив / В. Мельниченко, Н. Плахотнюк // Право України. – 2014. – № 8. – С. 56–66.
14. Барабаш Ю. Президентська влада у змішаних республіках: окремі питання теорії та практики / Ю. Барабаш // Право України. – 2014. – № 8. – С. 67–76.
15. Шаповал В. «Не сотвори собі... гаранта» // Дзеркало тижня. – 29 січня 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/ne-sotvori-sobi-garanta-.html>.
16. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 06.11.2012 № 5475-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>.
17. Енгибарян Р.В. Изменение, дополнение и отмена конституции / Р.В. Енгибарян, Э.В. Тадевосян // Конституционное право : [учебник]. – М. : Юристъ, 2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bibliotekar.ru>.
18. Дуднік О. Роль президента в конституційному процесі: світовий досвід і пострадянські реалії / О. Дуднік / Конституційна Асамблея: політико-правові аспекти діяльності. – 2012. – № 9. – С. 13–40.
19. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.
20. Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/poland/poland-r.htm.
21. Конституция (Основной закон) Эстонской Республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.skylaser.ee/p_zone/common/Konstitutsioon%20Rus.htm.
22. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран : [учебник] / В.Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1997. – 568 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uchebnik.biz/book/89.html>.
23. Серьогіна С. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці / С. Серьогіна // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 54–65.
24. Тихонова Є.А. Глава держави / Є.А. Тихонова // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 593–594.
25. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть : [учеб. для вузов] / [рук. авт. кол. и отв. ред. Б.А. Страшун]. – [4-е изд., обновл. и дораб.]. – М. : Норма, 2005. – 896 с.
26. Ярмиш О.Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : [навч. посіб.] / О.Н. Ярмиш, В.О. Серьогін ; за ред. Ю.М. Тодьки. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 672 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/pidrychnuku/bydivnustvo/440-serogin.html>.
27. Шаповал В.Н. Сравнительное конституционное право / В.Н. Шаповал. – К. : Княгиня Ольга, 2007. – 416 с.
28. Шаповал В.М. Основи теорії парламентаризму / В.М. Шаповал. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. – 136 с.
29. Конституційне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2008. – Т. 2. – 800 с.
30. Куян І.А. Суверенітет: проблеми теорії і практики (конституційно-правовий аспект) : [монографія] / І.А. Куян. – К. : Академія, 2013. – 540 с.
31. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / А. Шайо. – М. : Юристъ, 2001. – 292 с.
32. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : [підручник] / О.Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
33. Максакова Р.М. Конституційно-правові проблеми організації та реалізації установчої влади в Україні : [монографія] / Р.М. Максакова. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2012. – 436 с.
34. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України : Закон від 14.02.1992 № 2113-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 20. – Ст. 271.
35. Конституційне право України : [підручник] / за ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. – Х. : Право, 2010. – 416 с.
36. Шаповал В.М. Конституція і виконавча влада / В.М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 80 с.
37. Шаповал В.М. Конституційні механізми реалізації народного суверенітету / В.М. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 1. – С. 40–57.
38. Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : [монографія] / Ю.Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – 220 с.
39. Барабаш Ю.Г. Президент у змішаних республіках: деякі питання конституційно-правової теорії і практики / Ю.Г. Барабаш // Право України. – 2012. – № 8. – С. 93–100.